

УДК 821.161.2 – 31

К.Р. Хачатурян

ХУДОЖНІЙ ЧАС І ПРОСТІР У РОМАНІСТИЦІ ПАНАСА МИРНОГО

До важливих характеристик художнього образу, які забезпечують цілісне сприйняття художньої дійсності й організовують композицію твору, належить концепція художнього часу й простору. Художнє освоєння дійсності передбачає розвиток, певну модифікацію всіх елементів художньої системи, зокрема хронотопу. У другій половині ХІХ століття ця модифікація хронотопу передусім пов'язана зі зміною художнього часу. У творчості Панаса Мирного свідомо й послідовно виникає і реалізується вимога єдності трьох площин – минулого, сучасного і майбутнього – в їх взаємозумовленості, що впливає як один із факторів на цілісність художнього світу твору. Хронотоп романів Панаса Мирного відповідає загальній орієнтації літератури цього періоду на створення типових картин дійсності, типових характерів у типових обставинах. Відповідно до провідних хронотопних форм у творах Мирного виступають час автора, час героя, які складають об'єктивно-епічний час розповіді, реалістично визначений локальний простір.

М. Бахтін, один з дослідників часових і просторових взаємозв'язків у літературно-художньому тексті й автор терміну «хронотоп», підкреслював його «істотне жанрове значення» й обстоював думку про те, що «жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом» [1, с. 235], (переклад здійснено мною – К.Х.). Романістика Панаса Мирного досить яскраво ілюструє цю тезу, адже хронотоп у його творчості є не лише головним сюжетно-композиційним стрижнем, а й жанровотвірним чинником.

Простір і час як форми існування реального світу в літературному творі постають не лише відображенням, але й корелюють із різноманітними мовними формами та засобами моделювання художнього образу. Саме явища навколишньої дійсності існують у часі й

просторі, тому, як зазначає О. Кандрашкіна: «Мовна форма їх вираження не може не відображувати цієї фундаментальної якості» [2, с. 1219], (переклад здійснено мною – К.Х.).

Дослідженню художнього часу й простору присвячені роботи Л. Андрєєвої, М. Бахтіна, Н. Гея, О. Кондрашкіної, Ю. Лотмана, З. Тураєвої та інших. В українському літературознавстві теоретичні уявлення про художній час і простір літературних творів розроблені в роботах Н. Копистянської, Ю. Кузнєцова, С. Скиби. Проте час і простір художнього твору в україністиці вивчені недостатньо. Ще не були об'єктом дослідження у цьому плані і твори Панаса Мирного, зокрема його романи.

У своїх творах письменник використовував кращі здобутки народної мови. У численних зауваженнях письменника про мову художніх творів найважливішими вимогами були: народність, чистота та оригінальність мови. Континуум твору формує саме мовне вираження просторово-часових характеристик. Художній текст – естетичний засіб опосередкованої комунікації, метою якої є зображально-виражальне розкриття теми, яке представлене у єдності форми і змісту і складається з мовленнєвих одиниць, що виконують комунікативну функцію» [5, с. 211], (переклад здійснено мною – К.Х.). Яскравим прикладом результативної взаємодії граматичного та художнього часу є роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Часопростір у цьому романі репрезентує історичні події, думки, почуття, переживання, страждання і радощі людей певних історичних епох, духовну та моральну атмосферу, норми поведінки, правила співжиття і порушення цих правил і норм.

Назва роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» налаштовує реципієнта на «зображення протестуючих особистостей з народу», тих, «котрі не могли змиритися зі свавіллям експлуататорів» [4, с. 7], (переклад здійснено мною – К.Х.). Може здатися, що мова йтиме переважно про героїв, які боролися за своє «місце під сонцем», але автор окреслює історичні події в Україні, внутрішні негаразди тощо. Письменник модифікував і філософськи обґрунтував нову ідейно-естетичну концепцію, яка пов'язана не лише із образом Чіпки

Варениченко, а й із самою сутністю історичного часу. Назви частин твору (XXX) «Січовик», «Піски в неволі», «Новий вік» та інші налаштовують читача на масштабне історичне тло. Деякі події в романі подаються з історичною достовірністю, вказуються конкретні дати, деякі події мають лише узагальнюючий характер.

Ставлячи в центрі твору Чіпку, Панас Мирний порушує складні й масштабні питання тогочасного суспільства. Варто зауважити, що епохи великих соціальних переворотів «делегують» у літературу не тільки героїв-творців революції, борців свідомих, переконаних, а й людей внутрішньо суперечливих, із значними хитаннями в поглядах і в поведінці, які або переборюються, або призводять до катастрофи. У такому плані зображений і Чіпка Варениченко. Очевидно, без персонажів такого типу неможливо передати всю правду відповідної епохи, складної й суперечливої.

Дія твору практично не виходить за межі села, події відтворюються переважно «очима автора», який простежує людські долі, що по-різному склалися в залежності від ставлення до життя. Рух часу Панас Мирний фіксує не лише зовнішніми атрибутами. Час тече в його героях, у змінах свідомості Чіпки. Працьовитий хлібороб, розумний господар, опора для матері, здатний для всякої справи – таким ми бачимо Чіпку в подальшому. В цей час він думав, що знайшов у житті свій ідеал, та не знав, що ще очікує на нього. Чіпка протестує, бореться, шукає справедливості в житті, але, не знайшовши її, стає «пропащою силою».

Панас Мирний змальовує двояку подорож: у просторі й у часі. Перша вкладається в хронологічні рамки оповідного часу. А друга охоплює найважливіші моменти всього життя персонажів. На неї й припадає основне змістовне навантаження.

Письменник приділяє багато уваги зображенню ретроспекції у творі. Вона має тут дві функції: «з одного боку автору-епіку потрібне відповідне тло, істотна часопросторова перспектива, у якій ретроспекція і виступає своєрідним стартовим майданчиком, а з другого – вона є глибинною мотивацією сучасного, а відтак і провідником психологічного» [5, с. 174] (переклад здійснено мною – *К.Х.*). Сучасне в

його даності не є самодостатнім, вичерпно самопояснюваним, його повнота можлива тільки в контексті минулого. Але не випадково й те, що по суті ретроспекції Панаса Мирного є псевдоретроспекціями, вони виникають не стільки як спогади-фрагменти, скільки як суцільна картина минулого, настільки розгорнуті, що в них самих розрізняється минуле й сучасне. А якщо враховувати вплетеність ретроспекції в безпосередню сюжетну дію, то мусимо визнати, що погляд автора повсякчас намагається охопити всі три часові площини: минуле, сучасне, майбутнє, – тому й фінальні сцени роману можна розглядати не лише як вивершення епічної повноти, коли остаточно з'ясовуються життєві історії персонажів, але і як висловлення плану майбутнього, хоча події цих сцен до прямої сюжетної дії не входять.

Внутрішня організація романів підпорядковується авторській концепції, а історичний час посилюється екскурсами персонажів у недалеке та більш віддалене минуле, чимало вставних історій, що викладаються письменником чи персонажами, мають різноманітне інтонаційно-стильове забарвлення, посилюють реалії України того періоду. Для романів письменника характерним є багатоплановість сюжету й скомплікованість ідейного задуму, адже сюжет поданих творів вибудований самим життям, історичними передумовами.

М. Бахтін зауважив, що часопросторові визначення в мистецтві завжди емоційно-ціннісно забарвлені, хронотоп «як формально-змістова категорія визначає (значною мірою) і образ людини в літературі, цей образ завжди істотно хронотопічний» [1, с. 235], (переклад здійснено мною – К.Х.). Певні традиції інтерпретації пореформеної доби дають підстави для виокремлення класичного чоловічого, жіночого та дитячого хронотопу. Саме індивідуалізоване сприйняття нових реформ, показ причин і наслідків кризь розуміння окремими її свідками й учасниками слугує усвідомленням масштабів трагедії українського народу в контексті окремої особистості. Саме людина – реальний творець історії, який вирішує долю світу, теперішню й майбутню, завжди перебуває у душі ідеологічної боротьби. Осмислюючи запити епохи в різноманітних галузях суспільного життя й суспільної свідомості, письменник формує їх у певну систему, яка

синтезує не лише ці запити під певним кутом зору на людину і світ, а й передбачає спроби відповідей на них. Панас Мирний відбиває у своїх творах історичні події крізь призму зображення внутрішнього емоційного та морального стану героя. Через це засадничі для цього роману сюжетно-композиційні елементи мають своє дзеркальне відображення в парадигмі розрізнення правди / неправди.

Варто виділити дуже детально проопрацьований часопростір суду. З огляду на специфіку хронотопу сцен суду в художній літературі можемо погодитись із твердженням М. Кана, який зазначає, що «ті самі драматичні риси, які утворюють так званий «знаковий судовий процес», – це протиборство живих особистостей невимолених фактів драматургів та романістів» [7, с. 1329], (переклад здійснено мною – *К.Х.*). Різновидами судового хронотопу в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» є: XV розділ твору «З легкої руки» (Чіпка в суді намагається довести своє право на землю) та XXX розділ «Так оце та правда!» (засудженого за вбивство цілої родини Чіпку ведуть під конвоєм через Піски). Чіпка намагається знайти справедливість у світі, бореться з оточенням, проте, не знайшовши правди, стає «пропащою силою». Чіпка деморалізується, стає розбишакою, п'є. Проте всьому є логічне пояснення: судовики злочинними діями відібрали в Чіпки основу основ його існування – землю, після чого перед цією людиною постало оте жахливе: «Йти, куди хочеш». Чіпка дуже важко переживає внутрішню кризу, яка зумовлена втратою землі: «хотів чесно господарювати, а землю відібрали, хотів по правді жити, а правди не було, любив людей, а люди «готові один одного в ложці утопити» [3, с. 236]. Відтворюючи природний процес розвитку людського почуття протягом тривалого часу, Панас Мирний ставить героїв у такі життєві обставини, які зумовлюють зігзагоподібність його плану. Письменник відправляє читача до часів, коли значна частина українського населення була змушена освоювати Сибір та Далекий Схід.

У романі «Повія» розвиток дії налаштований на прямий фізичний рух у часі й просторі. Враження від оточуючої дійсності повсякчас змінюється, бо оновлюється вона сама: після ночі настає

світанок, ранок, за ранком іде день, еволюціонують пейзажі, настрої, відбуваються зустрічі, розмови. Іншими словами, фізичний зримий рух знаходить свій сенс у дії інтелектуально-емоційній. Це означає, що в центрі уваги Панаса Мирного опиняється специфічно рефлектуючий герой, сприйняття дійсності якого вже впритул наближається до принципу потоку свідомості, але повноцінному розгортанню останнього перешкоджає реалістична раціональність епічного автора. «Епічний автор, зберігаючи дистанцію із зображуванним, не дозволяє авторові-оповідачу абсолютно оптимізувати свої взаємини з дійсністю» [5, с. 91], (переклад здійснено мною – К.Х.).

Простір, у якому розвиваються події твору, є, як правило, чітко окресленим, обмеженим рамками реалій: хата, город. Це той звичний простір, у якому формується особистість дівчини, що має свій погляд на все навколо. Проте змінюються обставини, дівчина змушена наймитувати. Розширення простору відбувається за допомогою хронотопу дороги, коли дівчина змінює світ дитячий на світ дорослий. Як з'ясувалося, світ за межами звичного простору виявляється зовсім інакшим, трохи пізніше наша героїня дізнається, що в ньому далеко не все таке гармонійне й безконфліктне, як здається на перший погляд, що разом із розширенням простору ростуть, збільшуються й «гріхи» та «кари».

Героїня роману Христа розміщується в своєрідному типі хронотопу, який визначається як дорога, переміщення, рухомість у просторі й часі, що супроводжують внутрішню тотожність героїні. На чільне місце висувається хронотоп дороги. Письменник протиставляє місто селу, доля головної героїні змінюється. Панас Мирний групує персонажів роману, а жіночі образи, розбиває на два типи: жінки з моногамною та полігамною психологією. Місто стає джерелом розпусти, тільки в місті могла сформуватися непостійна жінка. Письменникові вдалося переконливо змалювати трансформацію світоглядних позицій персонажа, послуговуючись чітким розмежуванням часопростору.

Отже, у результаті експериментів із часом і простором структура аналізованих романів набула гнучкості, об'ємності, масштабності.

Просторово-часова модель романів Панаса Мирного виразно доносить до читача приховані можливості й психологічні механізми людської поведінки, створює цілісну картину дійсності з усіма її гострими суспільними, моральними, ідеологічними суперечностями й конфліктами.

Література

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки исторической поэтики. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975. – С. 234–407.
2. Кандрашкина О. Категории пространства, времени и хронотопа в художественном произведении и языковые средства их выражения. Известия Самарского научного центра РАН. 2011. Т. 13. № 2 (5). С. 1217–1221.
3. Панас Мирний (П. Я. Рудченко). Зібрання творів: У 7 т. Київ, 1968. Т.2. 1971.
4. Солоха А. Проблема положения героя в творчестве Панаса Мирного 70-х гг. XIX ст. Автореф. дис. канд. филол. наук. Днепропетровск, 1956. 36 с.
5. Чернухина И. Элементы организации художественного прозаического текста. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1984. 114 с.
6. Чорна М. Проблема жанрової специфіки новели «Серед степів» Панаса Мирного. Рідний край. 2002. № 2 (7). С. 89–98.
7. Kahn M. From Shylock to Billy Budd: the literary «Headline Trial». Saint Louis University Law Journal. 2011. Vol. 55. P. 1329–1346.

Анотація

К.Р. Хачатурян. Художній час і простір у романістиці Панаса Мирного

Стаття присвячена проблемі художнього часу й простору у творчості Панаса Мирного. Докладне вивчення цих питань дозволяє описати й належно зінтерпретувати не лише важливі особливості архітекtonіки романів Панаса Мирного, засади характеротворення письменника, тощо, але й зрозуміти саму природу реалістичної манери письма в її українському варіанті. Саме художнє освоєння дійсності передбачає розвиток, певну модифікацію всіх елементів художньої системи, зокрема хронотопу. У другій половині XIX століття ця модифікація хронотопу передусім пов'язана зі зміною

художнього часу. У творчості Панаса Мирного свідомо й послідовно виникає і реалізується вимога єдності трьох площин – минулого, сучасного і майбутнього – в їх взаємозумовленості, що впливає як один із факторів на цілісність художнього світу твору. Хронотоп романів Панаса Мирного відповідає загальній орієнтації літератури цього періоду на створення типових картин дійсності, типових характерів у типових обставинах. Творчість Панаса Мирного – це ціла епоха в історії української літератури. Романна спадщина письменника дозволяє нам простежити факти, явища та процеси того часу. Час разом із простором дозволяють нам «впорядкувати» навколишню дійсність, яка стає тим, чим вона дійсно є.

Ключові слова: хронотоп, часопростір, ретроспекція, художній час, художній простір.

Анотація

К.Р. Хачатурян. Художественное время и пространство в романистике Панаса Мирного

Статья посвящена проблеме художественного времени и пространства в творчестве Панаса Мирного. Подробное изучение этих вопросов позволяет описать и надлежащим образом интерпретировать не только важные особенности архитектоники романов Панаса Мирного, основы характеров писателя, и тому подобное, но и понять саму природу реалистической манеры письма в ее украинском варианте. Именно художественное освоение действительности предполагает развитие, определенную модификацию всех элементов художественной системы, в частности хронотопа. Во второй половине XIX века эта модификация хронотопа прежде всего связана с изменением художественного времени. В творчестве Панаса Мирного сознательно и последовательно возникает и реализуется требование единства трех плоскостей – прошлого, настоящего и будущего – в их взаимообусловленности, что влияет как один из факторов на целостность художественного мира произведения. Хронотоп романов Панаса Мирного соответствует общей ориентации литературы этого периода на создание типичных картин действительности, типичных характеров в типичных обстоятельствах. Творчество Панаса Мирного – это целая эпоха в истории украинской литературы. Романное наследие писателя позволяет нам проследить факты, явления и процессы того времени. Время вместе с пространством позволяют нам «упорядочить» окружающую действительность, которая становится тем, чем она действительно является.

Ключевые слова: хронотоп, временное пространство, ретроспектива, художественное время, художественное пространство.

Summary

K.R. Khachaturian. Artistic time continuum and space in the novels by Panas Mirnyi

The article is devoted to a problem of artistic time continuum and space in Panas Mirnyi's works. Detailed studying of these questions allows to describe and to interpret properly not only important features of novels' tectonics, a basis of characters of the writer, and so forth, but also to understand the nature of a writing realistic manner in Ukrainian option. It is artistic development of reality that assumes development, a certain modification of all elements of artistic system, in particular chronotope. In the second half of the 19th century this modification of chronotope first of all is connected with change of artistic time in Panas Mirnyi's works appears and realizes consciously and logically the requirement of unity of three planes – past, present and future – in their interconditionality that influences as one of factors on the integrity of the artistic world of the work. The chronotope of Panas Mirnyi's novels corresponds to the general orientation of literature of this period, to creation of typical pictures of reality, typical characters in typical circumstances. Panas Mirnyi's work is an era in the history of the Ukrainian literature. The novelistic heritage of the writer allows us to track the facts, the phenomena and processes of that time. Time together with space allow us “to order” surrounding reality which becomes what it really is.

Key words: chronotope, temporal space, retrospective time, artistic time continuum, artistic space.

Інформація про автора

Хачатурян Каріне Рубіковна – ORCID: 0000-0003-4131-1836; викладач Харківського державного автотранспортного коледжу; пл. Конституції, 28, м. Харків, 61003, Україна.